

Слободан Јовановић

ЖИВОТ
ДЕЛО
ВРЕМЕ

Српска академија наука и уметности

Слободан **150**
Јовановић

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ
ПОВОДОМ 150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

За издавача

академик Владимир С. Косић

Главни уредник

академик Марко Анђелковић

Уредници публикације

академик Косић Чавошки

академик Александар Косић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Избор илустративних прилога

Борис Милосављевић

Лектура

Тања Рончевић

Коректура

Невена Ђурђевић

Снежана Крсић-Букарица

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Планетиа принт, Београд

Тираж: 750 примерака

ISBN 978-86-7025-827-3

© Српска академија наука и уметности, 2019.

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Дунав осигурања.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

ПОВОДОМ 150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

САДРЖАЈ

7 | Реч уредника

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: ЖИВОТ И ДЕЛО

- 13 | Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић*
229 | Борис Милосављевић, *Јовановићева теорија државе*
267 | Ратко Марковић, *Слободан Јовановић и уставно право*
303 | Мира Радојевић, *Дојринос Слободана Јовановића проучавању националне историје XIX и прве половине XX века*
315 | Мило Ломпар, *Слободан Јовановић и књижевности*
327 | Напомене
367 | Скраћенице

ПРЕПИСКА

- 371 | Борис Милосављевић, *Из њрејиске Слободана Јовановића*

ПОВЕЉЕ, УКАЗИ, ПРИЗНАЊА

- 405 | Борис Милосављевић, *Повеље, укази, признања, одликовања, документи*

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: БИБЛИОГРАФИЈА

- 429 | Светлана Симоновић-Мандић, Марина Нинић, Борис Милосављевић, *Библиографија Слободана Јовановића*

РЕЧ УРЕДНИКА

Монографија о Слободану Јовановићу (1869–1958), објављена поводом 150-годишњице његовог рођења, представља јединствен приказ живота, научног рада, друштва и времена у којем је живео. Јовановићево дело и његова личност одувек су привлачили пажњу широке јавности. Дело које је оставио веома је обимно и разноврсно. Треба напоменути да велики број његових радова није обједињен у вишетомним сабраним делима која су до сада објављена. Слободан Јовановић је више од четрдесет година предавао на Правном факултету у Београду. Обављао је дужности декана Правног факултета и ректора Универзитета у Београду. Био је председник Српске краљевске академије, правни експерт на Конференцији мира у Паризу, председник Комисије за израду Устава нове државе 1920. године, председник Српског културног клуба, председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије. С обзиром на дужности које је обављао, друштвена и политичка делатност представљају важан део слике о овом нашем великом научнику. Као председник Српског културног клуба и средишња личност српског народа позван је да се прихвати дужности другог потпредседника Министарског савета у влади од 27. марта 1941. године. Био је председник и потпредседник владе у земљи и потом у избеглиштву. Умро је у емиграцији у Лондону крајем 1958. године, скоро сто година од када је његов отац Владимир Јовановић, један од водећих српских либерала, као политички емигрант први пут дошао у енглеску престоницу. Иако је Слободан Јовановић био заступник парламентарног дводомног вишестраначког система, никада није учествовао у страначкој политици. Узимао је, међутим, учешћа у државној политици, како је то записао Јован Дучић 1942. године: „Слободан Јовановић није био никад члан ниједне странке, нити члан ниједне владе, ни учесник ниједне завере. Држећи се увек далеко од владајуће политике, он је ипак зато стајао близу ње, као њено мерило, њен судија, и њен државни тужилац. Називали су га ‘савест српског народа’. Он није био политички човек, него државни човек: увек на капетанском месту брода, увек обухватајући одатле цео видик пред собом.“ Слободан Јовановић је после рата осуђен на политичком суђењу које је организовала нова комунистичка власт у Београду 1946. године. Његова личност и дело били су потиснути из образовног система и научног живота и осуђени на заборав. Рехабилитован је 2007. године.

У монографији је прво приказана биографија Слободана Јовановића у којој су хронолошким редом представљена и дела за која се може рећи да обележавају гранична места његовог научног развитка, као и властита теоријска становишта. Потом се у посебним поглављима представљају научне области којима се бавио и научна достигнућа која је у њима постигао. Прво се приказује његова теорија државе везана за предмет који је предавао, Опште и посебно државно право. Потом се разматра посебно државно право, односно уставно право и оцењује Слободан Јовановић као уставноправни писац. Анализирају се и приказују књиге у којима је тумачио уставе Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Видовдански устав). Наредни део монографије посвећен је историографији Слободана Јовановића, вишетомној политичкој историји Србије XIX века, за коју се често с правом указује да је најпознатије његово дело. Ако се узму у обзир и други радови из националне историје које је написао, може се видети да је обухватио период од краја XVIII до средине XX века. У следећем делу монографије реч је о Јовановићу као проучаваоцу књижевног дела и књижевном критичару. Посебно су хваљени његов леп језик и познати београдски стил. Последњи део монографије садржи Јовановићеву библиографију.

Да би текст монографије био прегледнији за читање, све фусноте, односно напомене, налазе се на крају књиге.

Захваљујемо се свим ауторима на текстовима објављеним у монографији посвећеној 150-годишњици рођења нашег великог научника Слободана Јовановића.

Коста Чавошки и Александар Костић

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И КЊИЖЕВНОСТ

Мило ЛОМПАР

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Од тренутка када се – као феникс – поново појавио на светскоисторијској позорници, од тренутка када су, 1690. године, прелазећи Саву и Дунав, масе ратника, сељака, деце, жена, калуђера – међу којима су раванички калуђери носили свете мошти кнеза Лазара – ступале на тле земаља хабзбуршког цара Леополда I, предвођене патријархом у чијим су рукама биле царске привилегије, као гарант да су они – премда бегунци који би свагда могли рећи „у понижењу великом стојимо, гоњени силом куда нећемо“ – ипак и превасходно један *народ*, који има макар мутну свест о себи, који је позив да ступи у царско поданство заслужио *mit dem Säbel*,⁹⁷⁰ у српској култури можемо издвојити два нараштаја полихистора.

Први нараштај је обележио XVIII век. Припадају му црквени беседници, граматичари и путописци, као што су Гаврил Стефановић Венцловић, Кипријан Рачанин и Јеротеј Рачанин, који су писали и на српскословенском и на народном језику, који су стапали библијске легенде и модерну рационалистичку сумњу у њих. Припадају му и они у чијим списима се преплићу историографија и народна поезија: као код Јована Рајића, способног да намах напише историју православног катехизиса. Припадају му и они које носи просветитељско надахнуће док приповедају о Петру Великом или о виноградарству, о календарима или о магацинима: као Захарија Орфелин. Сва та измешаност мисли и осећања достигла је свој врх у космополитском и националном просветитељству *нове свесћи* једног времена: у разнородним списима Доситеја Обрадовића.

Љубомир Стојановић, Јован Цвијић, Богдан Поповић и Михаило Петровић Алас

У том нараштају испољила се, дакле, „величина и драма српских писаца XVIII века, првих... полихистора у нашој књижевности, који су, на културном хаџилуку, срећни и сиромашни пролазили од царске Вијене до Санкт-Петербурга, од Кијева до Цариграда, од Свете Горе до Венеције, од Лајпцига до Лондона, да би пошто-пото штампали књиге за један народ који нема ни отаџбине, ни књижевног језика, ни владара“.⁹⁷¹ Само су се полихистори могли са успехом кретати између средњоевропског и руског културног модела, само су они могли баштинити народну и епску традицију напореда са грађанском и војноплемићком традицијом, само је њима био проходан пут између католичког прозелитизма, протестантске учености и православне оданости.

Но, у нараштају који се образовао крајем XIX и почетком XX века појавили су се сасвим друкчији полихистори: могли бисмо их назвати *модерним полихисторима*. Јер, сваки од њих био је изузетан специјалиста у свом научном подручју. Али, ниједном од њих само научно подручје није било довољно, већ и зато што су околности њихових живота условљавале везе између научних и јавних послова. Они су, стварајући темеље за читав низ институција и научних дисциплина, ношени грађанским самопоуздањем, стварали и једну сасвим особену и нову јавну свест: Љубомир Стојановић, Јован Цвијић, Богдан Поповић, Михаило Петровић Алас, Јован Жујовић. Њихово полихисторство било је, дакле, *višei reda*, јер је обележавало прелаз из једне специјалности у другу. Испуњено снажном методском свешћу – која је била гарант специјалистичке усредсређености – оно је било прожето и снажним настојањем да се однегује јавни слух за опште потребе културе и народа, да се положи темељи грађанског самодефинисања. Као да су само овакви полихистори могли обезбедити културни прелазак у модерно осећање времена.

Нема никакве сумње у то да „прво што код Слободана Јовановића пада у очи, то је да је био духовно многолика појава“.⁹⁷² Свакако узоран представник утемељујућег и модерног полихисторства, Слободан Јовановић је узорни пример и за полихисторски однос према књижевности. Књижевност није само подручје духа на којем се лако и успешно кретао овај теоретичар државе и права, историчар политичких идеја, социолог и аналитичар тоталитаризма, историчар српског XIX века, хроничар нашег парламентарног живота, тумач

српског националног карактера. Јер, књижевност је и конститутивно својство његовог духа, она припада природи његове рефлексije и у случајевима када је Слободан Јовановић залазио на друга научна подручја, посебно када је писао своја историографска дела.

Отуд размишљање о односу Слободана Јовановића и књижевности превазилази размишљање о њему као књижевном критичару, јер оно одводи елементима који творе општу структуру његове мисли. То нам, дакле, сугерише како, кроз испитивање својстава која је оспољио Слободан Јовановић као књижевни критичар, можемо назрети константе духовног лика знаменитог правног, политичког и историјског писца. То, такође, значи да је он – остављајући печат свог духа на књижевним делима – истовремено исписивао особену дефиницију властитог гледања на свет и, следствено, властитог – поглавито историјског – приповедања о свету.

Пре издвајања специфичних особина које нас упућују духовном лику Слободана Јовановића, можемо назначити обресе општег погледа на место књижевности у његовом делу. Несумњиви и репрезентативни канонизатор београдског стила, он је – као сарадник и потоњи уредник *Српског књижевног гласника*, његов *totum factum* – био креатор књижевног укуса. То би био *јавни аспекти* његовог полихисторства, који нам помаже да схватимо каква је била улога књижевности у самообликовању грађанског духа, како се књижевност уграђивала у један шири постамент културе, како је тежња за културним обрасцем била битна за преокрет у схватању књижевности које је донео *Српски књижевни гласник*. Премда се немогућност југословенског културног обрасца препознавала и у књижевности прве половине XX века, свест о фаталном непостојању српског културног обрасца – оспољена у периоду између два светска рата – ипак се кристализовала тек у емиграцији Слободана Јовановића. Као да га је она навела да изнова преиспитује улогу књижевности и писаца у обликовању српског културног обрасца.⁹⁷³

Одвојено од јавних аспеката Јовановићевих размишљања о књижевности, његово искуство као књижевног критичара назначује више унутрашњих својстава његовог духа. То значи да књижевни критичар има два лица која су карактеристична за полихистора: постоји јавни аспект његове улоге, као означавање културних подручја и укуса које својом улогом издваја и обележава, и постоји интимно-унутрашњи свет његових духовних усредсређености који се налази у извесној напетости у односу на оспољени јавни лик.

Књижевна мисао Слободана Јовановића напоредо је заокупљена и светском и српском књижевношћу. Управо ова непрестана

Слободан Јовановић (снимио Милан Јовановић) (АКЦДПП)

напоредност у полихисторовој књижевној свести има посебан значај за јавни аспект књижевног критичара, јер она износи српску књижевност на једно много шире подручје и на једну високу меру, што значи да утиче на њену историјску депровинцијализацију: као Љубомир Недић и Богдан Поповић.⁹⁷⁴ Али, непрестана свест о српској књижевности означава да постоји и друго тежиште у полихисторовој књижевној критици, тежиште које спречава губитак свести о историји и осећању света о којем се размишља, па критичност према српским писцима бива праћена свешћу о светским донетима понеког од њих: као што Богдан Поповић издваја Његоша и Лазу Лазаревића.⁹⁷⁵

Унутрашњи аспект књижевне критике Слободана Јовановића свакако нијансира већ образоване представе о његовој јавној улози. Ко су били писци које је он издвојио на хоризонту светске књижевности? Свифт, Волтер, Стендал, Зола, Ибзен, Мерedit, Пруст. У чему је специфичност Стендаловог приповедања? „Стендалови су романи основани на ситно тачним опажањима, а изгледају апстрактни; у њима кључају велике страсти као код Шекспира и Балзака, а тон је излагања хладно резонерски као код француских класика 17. века: то је једна сасвим необична мешавина живота и логике.“⁹⁷⁶ У сазнању о мешавини живота и логике препознајемо оно што је битно за историографску оптику Слободана Јовановића.

Јер, и у тој оптици постоји укрштај онога што припада непосредном искуству и чулној распршености животног тока и онога што открива дух реда и правила у свем животном мноштву: „Лако је бележити оно што се види, али тешко је видети оно што вреди да се забележи.“⁹⁷⁷ Сам дотицај распршених безначајности, у којима пулсира животни ритам једног времена, и наизглед невидљиве логике, која се у њима очитује, ствара један приповедни контраст. Тај контраст – још код Вука⁹⁷⁸ – омогућава *карикајуралну њерсијекјиву* у историографском приповедању о српској историји у XIX веку.

Описујући закон о удружењима, Слободан Јовановић приповедно спаја правни садржај са његовим дејством у нашој средини: када је донет закон о удружењима „уписивање у укупна и свадбена друштва ишло је врло лако“, па је било „бракова закључених само ради свадбарине; чим би она била наплаћена, брак се разводио. У укупним друштвима стајало је још грђе. Ко год је имао неког старца или бабу у породици, журио се да их упише у укупно друштво, и то у неколико друштава у исти мах. Смрт уписаног старца и бабе очекивала се с нестрпљењем као радосни породични догађај; није немогућно да је, како се очекивало, у том нестрпљивом ишчекивању по нека

Стендал (право име:
Мари-Анри Бел, 1783–1824)

баба била и придављена.⁹⁷⁹ У таквој карикатурализацији видимо *приповедну* дистанцираност, извесно ситуирање *изнад* ситуације, али и *изнад* закона. То је потпуно књижевна перспектива, природена Стендалу, али истовремено срасла са интелектуалном радозналости Слободана Јовановића.

Унутар издвајање књижевних својстава романа Џорџа Мередита појављује се непроблематизован идеал јасноће: „За своју злу судбу Мередит је донекле сам крив. Он има једну велику ману: није јасан. Приповедач, он прича не само незанимљиво, него и неразумљиво.“⁹⁸⁰ Ова картезијанска свест припада јавном аспекту полихисторове критичке делатности, она открива коју представу је он желео да учини битном представом нашег књижевног и културног обрасца. Њој је, међутим, несродна његова свест о иронији: „У његове анализе уткана су његова лична размишљања, и та су размишљања иронична. Он узима своје личности с олимпијске висине. Он је рекао једном да човечанство представља ‘крајње ироничну поворку са смехом богова у залеђу’. У његовим анализама увек се чује тај смех богова.“⁹⁸¹ Свест о иронији задире у полихисторову самодифиницију. Јер, иронија није само битна за његов унутрашњи лик него и за његово приповедање, које извире из његовог схватања света и човека. Отуд Слободан Јовановић може да у својим историографским радовима заузме управо ово становиште које је тако прецизно описао код Мередита: историјске личности о којима пише и он посматра „с олимпијске висине“, само што уместо „смеха богова“ његов читалац може чути смех модерног рационалисте и скептика. Какав је то смех?

Он је у обавезујућем односу према иронији која као да је основни духовни став историјског приповедања Слободана Јовановића. Јер, његова иронија не настаје из реторичких поступака: и када је *књижевни њосџујак*, она је плод *духовног процеса*. Сам књижевни поступак у историјском приповедању и бива могућ услед духовног става чија је еманација управо иронија. Наш полихистор као да – попут романсијера – поседује глобалну иронијску слику. Ако његова иронија – у чијем залеђу можемо потражити везе са паланачким духом, са категоријом бесмисла, са антрополошком природом критичности и критике, са интелектуализмом и рационалношћу – има изванредан циљ, одакле она долази? Шта би био њен основ?

Јер, једино чега јунаци историјског приповедања као да не могу никако да се ослободе јесте моћна иронија којом су захваћени: и то било као објекти или као субјекти. Иронија би, отуд, била нека наративна или пред-наративна сила која се пружа целином приповедања, готово као апсолутна субјективност или неизрачунљива бесконачност: као – на линији српске грађанске традиције – у романсијерском перспективизму Борислава Пекића. Да је могућа претпоставка о *доминантном* модусу ироније у духу нашег полихистора, да његово приповедање, испод изразите многострукости својих видова, може открити кристализоване форме мишљења, које се не врте само у наизменичним серијама него се и окупљају у семантичким језгрима, сугерише изразито *грађански* – како у смислу идеја, тако и у смислу идеологија – карактер Слободана Јовановића. У сазнању о њему се можда крије свест о извесном привилегованом становишту са ког се врши непрекидна иронизација света о којем се приповеда: можда је рефлекс тог становишта скривен у понеком реторском питању, у

Слева надесно: (стоје) Миле Павловић
Крпа, Атанасије Шола, Радоје
Домановић, Светолик Света Јакшић,
Љубо Оборина, Риста Одавић и Јован
Скерлић; (средњи ред) Слободан
Јовановић и Милорад Митровић;
(седе) Светозар Ђоровић, Симо
Матавуљ, Алекса Шантић и Јанко
Веселиновић. Снимљено почетком XX
века. (АС ПО 116-90)

понекој персифлажи, у оном неизреченом које омогућава *књижевним њошћуицима* да се уопште појаве у историјском приповедању.

Постоји, међутим, особен дослух између иронијске перспективе и античког идеала који се налази у критичкој свести Слободана Јовановића. Јер, иронијско чуло овог полихистора припадало је високој античкој свести, из које се образовала Сократова иронија, а не позној античкој свести, каква се налази у Пирона. Шта то значи? Иронија је висока свест ума, а не ниска страст подсмевања. Слободан Јовановић је – премда модеран мислилац, скептик и рационалиста – умео да осети тешки дах судбине у књижевном делу, да разуме оно што је неумитно у јунаку и у свету. Отуд он препознаје то дејство у Мереди-ту: „Мередит се такође показује песник у великим трагичним сценама својих романа. Тај мајстор комичнога тона влада исто тако сигурно и трагичним тоном. У његовим трагичним сценама нема ни труни декламавања, сентименталности, Дикенсове и Додеове плачевне дирљивости. Место тога, она језива простота и мирноћа, она нема запрепашћеност пред ‘озбиљношћу живота’, каква се налази код старих грчких трагичара.“⁹⁸² Овај спој трагичног и комичног тона делује као сусрет класичног и модерног осећања у полихисторовој свести: дух који вибрира на толико различите подстицаје мора бити дух извезбане модерне истанчаности и очврсле класичне одлучности. Тако његова иронија – премда припада *фрањанском* својству његове личности – не пребива у својствима *либералној ироничара* који је „типичан модерни интелектуалац, и само друштва која му дају слободу да артикулише своју отуђеност од њих истински су либерална“.⁹⁸³ Она проистиче из његове полихисторске обухватности. Јер, свест о *немој зайрејашћености* одводи најдалекосежнијим одјецима

античког идеала, па наш полихистор препознаје такав тон и код Његоша: „Највиша места *Горскога вијенца* одржана су у тој атмосфери недокучивости историјске судбине и необјашњивости човекових дужности. То је исти онај дах фатума који се осећа код старих грчких трагичара – и у Његошу има нечега од Есхила.“⁹⁸⁴ Осетити *дах фатума* значи доживети постојање на судбинско-трагички, а не либерално-иронични начин.

Без обзира на своју блискост са оним полихисторима са којима је настојао да утврди темеље за српски културни образац, Слободан Јовановић је увек успевао да сачува властиту двострукост у књижевним проценама, да буде и модеран и традиционалан, и ироничан и привучен античким осећањем судбине. То је значило да је успевао да сачува своју духовну независност. Ова аутономија властитог суда најочитија је у његовим списима о Лази Костићу. Пишући о песничкој *Књизи о Змају*, која је изазвала најразноврсније врсте одијума, Јовановић није подлегао искушењима ситуације, већ је хладно и дистанцирано процењивао својства полемичког изазова који је упутио велики песник. Пишући о *Самсону и Делили*, у време када модернистички нараштај наглашава *нови сјај* старог песника, Јовановић чува своју различитост, па се упушта у танана и прецизна истраживања библијске подлоге у овој романтичарској поеми, истраживања која *ирејийосџављају* велику песничку вредност уместо да је *олашавају*.

Осећање за античке размере човековог корачања у времену помаже нам да схватимо како у Слободана Јовановића постоји наглашена дистанца у односу на индивидуални егоизам, као што се њему модерна култура појављује у значењима једног времена које је праћено мекуштвом. То би указивало на политичког конзервативца. Али, политички авангардизам и антитрадиционализам није нужно и уметнички: човек може бити политички антитрадиционалист, а да у осећању уметности будете изразити следбеник традиционалних стереотипа.⁹⁸⁵ Као што ствари могу стајати и обрнуто: да ли је случајно што Слободан Јовановић – већ 1922. године – описује како је Прустов роман „један роман без радње“, како је његов стил „један стил који више наговештава него што потпуно казује“, јер Пруст „би хтео да утврди магновене потресе, да обележи једва приметне преливе, да ухвати оне мале потајне утиске којих смо једва свесни“?⁹⁸⁶ То му омогућава његово модерно-иронично чуло, које не застаје ни када је реч о српској књижевности.

Оно има два вида: идејом грађанске толеранције је везано за традиционални облик понашања, док егзистенцијално и епохално допире до модерних садржаја искуства. То је било лако запазити

Лаза Костић (1841–1910)
(БСАНУ Ф-229/4)

Драгиша Васић (1885–1945),
српски политичар, академик,
писац и потпредседник Српског
културног клуба

релативно рано, јер је Слободан Јовановић – као драмски критичар 1894. године – нагласио да „што је у Ибзеновом позоришту најинтересантније то су бесумње жене“,⁹⁸⁷ да би постепено откривао нешто традиционално и опште, као начело, у драмским јунакињама, али и нешто авангардно и појединачно, као емотивна хладноћа, у њима. Отуд их је он описивао у два могућа регистра, јер је оценио да оне захватају два различита доживљаја света. Двострукост његовог погледа, и понашања, остала је његова трајна интелектуална и егзистенцијална карактеристика. Тако у часу када је писао предговор за збирку приповедака Драгише Васића, наш полихистор није само открио своју способност за процену модерних вредности него је оставио узоран пример грађанске толеранције и подршке. Јер, ко је Драгиша Васић у часу када предговор *Ушћуљеним кандилима* пише Слободан Јовановић? Левичар, али какав? Овај републиканац је бранио Спасоја Стејића, атентатора на краља Александра и уређивао левичарски и републикански лист *Пројрес*. И како је тамо писао? Описивао је – у отвореном и протестном писму министру војном, које је циљало на сам регентски врх државне политике – како су „по ослобођењу... без најмање потребе... примљени официри бивше аустроугарске војске без икаквих критеријума“. Међу њима је било и оних који су „били највећи злочинци овога народа“. А били су одликовани ордењем „које су намучени србијански официри задобијали тек после седмогодишњег крвављења“. Управо су ти новопримљени официри, намењени да буду потпора династије а не народа и државе, унапређени без икаквог оправдања. То је било посебно понижење „које је повукло оставке једног великог броја официра старе војске и које ће неминовно донети тешких последица“.⁹⁸⁸

У овим тврђењима можемо видети разорну критику државне политике, личну храброст, осећање за правду и изразито родољубиво осећање. Сам *Пројрес* је забрањен. Ништа од свега тога није засметало Слободану Јовановићу.⁹⁸⁹ Он је прецизно уочио *модерности* једног новог осећања света које се огледало у слободнијој приповедној композицији и у пренадраженом приповедном импресионизму као еквиваленту нервозног ритма послератних нараштаја.⁹⁹⁰ Био је то уметнички облик у којем се раслојавала не само једна свест него и један свет вредности, коме није намењено да се сасвим распадне него да пређе у модернистички хоризонт искуства.

Да би се сам епохални и поетички прелаз одиграо, неопходна је вишеоблична толеранција, способност друштва да издржи сопствену негацију, да се саобрази са њом и добије нови лик, као и да се перспективизовање традиције одиграва у складу са разгранаванем и дOMETИМА индивидуалног талента. Сам Слободан Јовановић је имао *осећај* за такво

Растко Петровић (1898–1949),
књижевник и дипломата,
брат Надежде Петровић
(Народни музеј: Збирка
Надежде и Растка Петровића
– Легат Љубице Луковић)

историјско и естетско кретање. Он је „говорио да од свих писаца, који су се јавили после 1918-те, вреде само двојица, и то Милош Црњански и Растко Петровић, јер само они имају талента, све је остало пролазна ствар“.⁹⁹¹ То је изванредно сведочанство како је уметничко осећање Слободана Јовановића било *изнад* његовог грађанског погледа на свет. То се могло препознати и у његовој оцени Прустовог стила, који је „суптилан, увијен, као састављен из малих тачкица: један стил нарочито подешаван да изрази најфиније нијансе осећаја и да ухвати оно што у нашим утисцима има најтренутнијега“.⁹⁹² Он препознаје и прецизно описује ова својства модерности у стилу, па и када се иста таква својства појаве у српској књижевности, премда његова процена остаје знатно рестриктивнија у односу на сличан стилски поступак у светској књижевности.⁹⁹³ Иако није могао бити склон радикалном дефетизму модерних духова у књижевности после Великог рата, он је ипак *издвојио* управо ону двојицу писаца који су својим књижевним радикализмом, својом духовном авангардношћу изазивали отпор традиционалне и грађанске свести у нас.

Он као да је осетио како *модерна* књижевна норма, образована пре Првог светског рата, мора бити спремна да претрпи *модернистичку* негацију: код Црњанског и Растка Петровића, код Винавера и Тодора Манојловића, код Настасијевића. Јер, тек међуоднос између норме и њене негације, као константан однос унутар културе, даје стабилност и разуђеност културне подлоге. То значи да се уметнички процеси одигравају *унушар* грађанског света: ниједан од српских модерниста није раскинуо са традицијом, већ су је перспективизовали у складу са својим осећањем света; ниједан од њих није постао комуниста, већ су остали унутар палете грађанских политичких оријентација, да би – после Другог светског рата – били изгнани или скрајнути. Неспремност норме – као и грађанског света, који оличава Богдан Поповић⁹⁹⁴ – да поунутрашњи негацију,

Милош Црњански (1893–1977)

да се раслоји у мери која обезбеђује делотворно присуство субверзивности у уметничком осећању – какво је на ивицама свести неговао Слободан Јовановић – и да тако створи динамични садржај културне подлоге, условила је појаву која је негацију унутар грађанског света претворила у негацију читавог тог света: код комуниста који су „рушили утврђене вредности у свима областима духовног живота, па и у књижевности“.⁹⁹⁵

Тако је надреалистичка поетичка оријентација у нас, прогласивши да се „говор постајања... само кроз дијалектички материјализам може разумети“,⁹⁹⁶ огласила „слом модерничке књижевности“,⁹⁹⁷ која – зато што се „држи исте материјално-социјалне инфраструктуре“⁹⁹⁸ – не може делати „на прекрету света“.⁹⁹⁹ Она је осетила везу модерниста и традиције, као везу у којој долази до *йерсијекџивизовања* и *йреиначавања* српске грађанске традиције, оценивши како су „господа модернисти у служби традиције“.¹⁰⁰⁰ Нешто од тога је осетио и Слободан Јовановић. Он је припадао модерном полихисторском нараштају, који репрезентује *Српски књижевни џласник*, у којем је уважавање западних вредности било готово лишено унутрашње дистанце и самосвести, јер тај нараштај „није могао, а да не буде јаче осетљив за лепе, него за ружне стране западне културе“.¹⁰⁰¹ Но, модернистички књижевни нараштај – као еминентно *зайадни* нараштај – развијао је управо оне елементе самосвести који су водили ка *сйварану* вредности и *унушар* традиције: отуд су они откривали средњовековну прошлост, осамнаестовековне полихисторе, нови сјај романтичара.

Сам Слободан Јовановић уочио је унутрашњу напетост између нараштаја у једној култури, па је нагласио како „први наши нараштаји који су се школовали на страни и познали запад“, премда „западњаци умом, они су срцем остајали везани за патриархални живот“.¹⁰⁰² У овој оцени, у интелектуалној дистанци која је омогућава, као да пребива наговештај да се његов нараштај – у својим репрезентантима, у модерним полихисторима – одвојио од таквог наслеђа. Но, Слободан Јовановић као да је наслутио како је поетика *Српској књижевној џласника* апсолутизовала оно што је усвојила, па је тек модернистички нараштај требало да – кроз поетичку, али не и културну негацију, јер такав однос између узастопних модернистичких нараштаја постоји и у другим културама¹⁰⁰³ – *сйвори* модерну резонанцу наше културе. Као модернисти који поседују диференцирану свест, они су остали у напетим односима са полихисторским носиоцима и идеолозима модерне, да би били негирани од заступника потоњих надреалистичких и социјалних поетика у нас.

У томе се огледа унутрашња слабост српске књижевне и културне традиције: у њеној неспособности да у себе похрани дубински радикализам модернистичког изазова. Отуд је „слом модернистичке књижевности“ значао обликовање модерне грађанске осећајности у корист једнозначне револуционарности и апсолутне негације: српски надреалисти постали су листом – салонски или истински – комунисти, јер „између десног и левог поређења нема“.¹⁰⁰⁴ Сам Слободан Јовановић је имао *чуло* за уметност које је битно надилазило *сйангарде* културе коју је стварао. У томе је парадокс његовог полихисторства.

Књижевно искуство је, дакле, било конститутивно за рефлексију Слободана Јовановића. Јер, књижевна и критичка мисао је открила вишеслојност његовог духовног лика: његово осећање за судбински такт човекових корака у времену; његову иронију која проистиче из тог трагичног осећања живота, као човеково више својство и одговор на

Слободан Јовановић и Димитрије Поповић (1866–1940),
српски дипломата и брат Богдана и Павла Поповића,
снимљени на Крфу (АКЦДПП)

то осећање; његово изоштено естетско чуло, које је отворено и за авангардне и за традиционалне вредности, и за традицију и за инвенцију; његову личну моралну солидност и одважност у грађанском достојанству. Ове особине као да назначују како је књижевно искуство омогућило да се у полихисторском лику Слободана Јовановића наталожи и духовно искуство моралиста. Оно је било једна од предодређујућих тема нараштаја модерних полихистора у нас: многи од њих – Павле Поповић, Урош Петровић, Богдан Поповић – били су трајно заокупљени моралистичком традицијом. У пажљивом бележењу трагова моралистичког наслеђа у њиховим делима, Слободан Јовановић је оцртао она својства која играју препознатљиву улогу у његовом духовном профилу.

Премда је није показивао на наметљив начин, код њега је снажно била присутна *искреност* *убеђења* као важна карактеристика моралиста.¹⁰⁰⁵ У ком подручју би се она могла потражити у делу једног мислиоца који је знао бити ироничан, који је умео да очува дистанцу према ауторитету и моћи, према популизму и комунизму? Она није проистицала из његових конзервативних и национално-либералних *идеолошких* погледа, као што није могла бити заснована у његовим скептичким и ироничким схватањима: у првом случају, зато што убеђења није усвајао на догматски начин; у другом случају, зато што је искреност увек осумњичена у присуству ироније, чак и када је реч о искренности ироније. Но, *искреност* *убеђења*, као важно својство моралиста, образовала се у полихисторству Слободана Јовановића, јер је припадала његовом уверењу у значај културе и у индивидуалном¹⁰⁰⁶ и у друштвеном животу.¹⁰⁰⁷ Како у тој ствари није показивао ни најмање одступање, природно је да је књижевност – као једна од доминантних сила у српској култури – играла значајну улогу у његовом моралистичком схватању човека и света.

Ако бисмо усвојили његову поделу моралиста на оне који су више психолози и оне који су више социолози,¹⁰⁰⁸ онда бисмо закључили да је Слободан Јовановић преваходно припадао оним моралистима које је одредио као социологе. Његово посматрање – већ по професији правника и вокацији историчара – било је преваходно спољашње, кроз процену нарави и обичаја, као и панораму разноврсних људских типова. Но, управо у тим својствима препознајемо како га је књижевно искуство чинило и моралистичким психологом. Оно је упућивало његов дух ка унутрашњем посматрању: трагови тог само-посматрања, у којем се проналази „оно што је опште човечанско“,¹⁰⁰⁹ имплицитно су присутни и дискретно расути у његовим судовима о књижевности и његовом историографском приповедању. Тек пажљивим разврставањем наноса које је сусрет са књижевним искуством наталожио на духовном лику Слободана Јовановића постаје препознатљива антрополошка дубина његових моралистичких засада.

Сама књижевност нам, дакле, помаже да утврдимо својства полихисторског импулса у делу Слободана Јовановића. Она, штавише, назначује на који начин у њему постоје слојеви моралистичког наслеђа: искреност убеђења и социолошки моменат. Она показује како су – испод ових својстава – наталожени слојеви психолошког наслеђа моралиста, чији увиди представљају антрополошки темељ једне веома слојевите духовне творевине. Сва ова разноликост открива модерног полихистора као врхунски израз српске грађанске културе. Она га открива на начин који не можемо превидети: било да смо са владаром или без њега, са свешћу о свом језику или без ње, са осећањем да имамо отаџбину или да ње једноставно више нема.